

КУЛТУРНИ РАЗВИТАК СТАРЕ СРБИЈЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

У доба Османског ропства у Старој Србији су остале цркве и манастири који су подсећали на стару српску славу. У записима у преписиваним црквеним књигама радо се истицала веза са тада још слободним северним крајевима под српском деспотовином. Боље прилике настале су за Србе под турском влашћу са обновом Пећке патријаршије 1557. Црква је тада била заточник националне идеје и замењивала је државу, одржавајући у сећању некадашњу славу и велико име у историји. (1)

У то доба просвета била је наставак живота под Отоманском империјом од пропасти слободних српских земаља. Учило се код свештеника и калуђера. Постојале су и црквено-општинске школе, у којима су писмени људи, обично мајстори терзије, учили децу основним знањима. Таква настава је прво престала код Срба у Аустрији, па потом у ослобођеној Србији. Њу је сменила модернија настава у Кнежевини Србији која се ширила и у неослобођене крајеве. Учитељи су водили школе у Врању, Куманову, Кратову, Скопљу, Тетову, Приштини, Прилепу, Велесу, За време ратова за ослобођење и независност Кнежевине Србије 1876-1878, скоро све постојеће српске школе биле су затворене, а учитељи прогоњени. По завршетку рата учитељи уколико нису страдали у рату, склонили су се у Кнежевину Србију да тамо продуже свој рад. То су искористили други за своју пропаганду. Само сада је било теже отворити нове школе, јер су Турци били опрезнији. До ратова Турци нису на школе гледали са подозрењем, после ратова на школе су гледали као на револуционарна гнезда и њихово отварање нису лако допуштали. Упркос бројним проблемима школе су отворане. Значај учитеља био је у томе што су они уз школе водили и течајеве за неписмене старије младиће, оснивали културно-просветна друштва и у њима сарађивали као деловође, хоровађе певачких друштава, соколски начелници, благајници фонда сиромашних ученика Уз то су морали да помажу четничку акцију. Учитељи су сматрали као своју обавезу да у месту службовања подигну нову школску зграду. Радили су и физички на градњи школе. По ослобођењу 1912. српских основних школа било је око 300 са преко 400 учитеља. У Вардарској бановини било је 1.130 основних школа. Било је српских школа и уз границе Бугарске (Крива Паланка, Кратово, Малеш). Отворане су и средње школе. Богословија у Призрену основана је 1871. Сем свештеника образовала је и учитеље па се називала Богословско-учитељска школа. Отворане су гимназије у Цариграду 1892, а 1893. у Скопљу и Солуну. Затим у Битољу, Велесу и Пљевљима. Цариградска гимназија затворена је 1902. Солунска гимназија укинута је 1910. Оне су пробиле лед и за њима су осниване нове гимназије. Тако да је Скопље било најважније српско просветно средиште са пуном осморазредном гимназијом и четвороразредном учитељском школом као и женском домаћинском и учитељском школом. (2) Немањичке задужбине биле су за народ жива књига која је говорила о снази и моћи у прошлости и снажила веру и наду за срећнију будућност. У Првом српском устанку учествовали су и становници вардарске бановине. Старе манастирске и црквене школе као и полуписмене учитеље, који су одржавали просвету у скромним границама још и у првој половини 19 века, заменили су

педесетих и шездесетих година 19 века учитељи који су дошли из Босне, Војводине, Србије, Лике и Црне Горе. Свршили су школе у Београду Сава Дечанац, Петар Костић, Зарија Поповић, Трифун Димитријевић, Ђока Камперелић, Призренска богословија, Игуманова задужбина, отворена је 1871. Бачке дружине, почевши од „Растка” у Призрену 1889. спремале су своје чланове за борбу за ослобођење. (3)

После ослобођења 1918. на предлог ректора београдског универзитета Јована Цвијића основан је у Скопљу Филозофски факултет. Др. Радослав Грујић, декан филозофског факултета основао је Музеј Јужне Србије. Сем факултета у Скопљу је радила учитељска школа, са паралелним мушким и женским одељењима за Вардарску бановину у којој је било мноштво неписмених. У односу према броју учитељских школа у другим бановинама та једна није била довољна. Др. Миливоје Павловић сматрао је да Скопље треба да буде културно средиште у јужном делу Југославије, јер су културна средишта била у северном делу земље (Љубљана, Загреб, Београд са Новим Садом и Суботицом). На просвети народа у Вардарској бановини радили су Народни универзитет, Просвјета, Просветни одбор Соколске жупе Скопље и Хигијенски завод. У част прославе двадесетпетогодишњице ослобођења основана је „Културна лига” у Скопљу. (4) Кад је основан Филозофски факултет у Скопљу његови наставници су желели да се створи и установа која је требала да организује научни рад у Јужној Србији. Под председништвом др Тихомира Остојића, првог декана Филозофског факултета у Скопљу, основано је 26 марта 1921. Скопско научно друштво. Друштво је реорганизовано 21 марта 1925. Окупили су и научнике из целе Југославије који су се бавили истраживањем Јужне Србије. Друштво је издавало Гласник Скопског Научног Друштва и Књиге Скопског Научног Друштва. Имали су 1927. 156 чланова, међу којима 18 редовних и 21 дописног. Сваке године на дан ослобођења Скопља, 26 октобра, држана је свечана седница, на којој је Управа извештавала о свом раду. (5)

Скопски Филозофски факултет основан је 1919, а отворен 1920. После 1918. подигнуто је неколико стотина школа. Скопско научно друштво као своју прву књигу издало је српске народне мелодије. Три пољопривредне школе свршавало је годишње око 100 младића. (6) Јужносрбијански музеј у Скопљу основан је 1924. да би прикупио све што се односило на културу Јужне Србије. Требао је да обухвати крајеве ослобођене 1912. Музеј је имао 4 одељења. Историјски и археолошки део имао је лапидаријум, нумизматичку збирку и галерију фресака. У лапидаријуму је било 967 предмета : кипова, барелјефа, саркофага, натписа. То је био материјал за проучавање хеленске и римске цивилизације на том делу Балканског полуострва. У скопском лапидаријуму је биоскоро једнак број римских и хеленских споменика. Нумизматичка збирка садржала је скоро све врсте новца употребљаваних у тим крајевима још од варварских освајача, грчких, римских, дубровачке, до времена Аустрије. Галерија фресака обухватала је копије портрета скоро свих српских владара средњег века, и високих достојанственика цркве и државе, као и библијских слика, прикупљених по најдаљим црквама и манастирима. Било је 300 копија. Музеј је имао моделе најважнијих српских манастира, задужбина : Дечана, Леснова, Св. Марка, Међу рукописима и штампаним делима, којих је било стотину, најважнији је био Октоих, штампан у Црнојевића Реци 1494, једно од најстаријих дела штампаних на српском. Етнографски и антропогеографски део.

Ниједна друга покрајина није имала толико различите народне ношње као Јужна Србија, где се ношња мењала из једног среза у други. У музеју је ношњу представљало преко 2.000 предмета и 555 акварела. Збирке геолошког и петрографског одељења имале су примерке 200 врста руда и минерала који су се налазили на територији Јужне Србије. Зоолошко одељење обухватало је 1.700 врста животиња Јужне Србије, испуњених или очуваних, од којих је збирка птица била најбогатија. У Куршумли-хану био је смештен лапидариј Музеја Јужне Србије, у коме је било надгробних споменика и саркофага из римског Скопља. Скопље је имало велики број културних и других установа, велики број свих врста школа, У Скопљу су били Универзитет, Музеј Јужне Србије, Народно позориште, Официрски дом, Хигијенски завод,(7)

Хигијенски завод у Скопљу је 1929. основао своју филмску секцију, која је снимала и израђивала филмове у режији завода. Филмове је Завод приказивао бесплатно у циљу здравствене пропаганде и поуке. (8) Пре владе др. Милана Стојадиновића у тадашњој Јужној Србији није било готово ниједне више гимназије, а под његовом владом било их је шест. За три године више гимназије биле су у Штипу, Охриду, Пећи, Прилепу, Куманову и Скопљу. (9)

Осим државне иницијативе постојала је иницијатива културних друштава. Друштво Светога Саве било је основано са задатком да шири просвету и негује национално осећање и врлине у народу. Главни одбор Друштва старао се да часопис „Браство” допре у све крајеве Југославије где се читала ћирилица. Сва друштвена издања уступљена су Сарајевској Просвјети и „Омладини” у Ораовцу између Призрена и Ђаковице. Инжењеру Данилу Јовановићу, који је отварао народне читаонице у земљи и сакупљао књиге за читаонице, уступљено је 5 предратних „Брастава” по 100 примерака и 10 примерака дела „Краљевић Марко” и др. Уступљена су издања друштва и Приштинској окружној болници, Удружењу „Црни Дрим” у Струзи, Удружењу „Браство”, Богословији св. Јована Богослова у Битољу, Женској Радничкој школи у Ориду, Географском институту у Скопљу и др. Већи број примерака друштвених издања, ради поделе народу, поклоњен је као дар Д.С.С. Школском надзорнику Кичево, Босилиград, школском надзорнику Цариброд, Друштву Завичај Друштво је послало и 50 примерака Народних песама у издању Времена у Цариброд, Босилиград и Орид. Ученицима основних школа у Старој Србији, послате су књижице Јеремије М. Павловића Брегалничка област и Дојран. Од Географског Института у Скопљу добили су одговор : „Друштву „Св. Саве” - Београд. Географски Институт примио је са највећом захвалношћу два пакета књига, која су му послата на дар од Друштва Светог Саве. Овај је дар тим драгоценији, пошто ове књиге Институт не би могао набавити из својих сасвим малих кредита, а међутим оне су неопходно потребне за испитиваче наших јужних крајева. Надам се, да ће Друштво и у будуће слати Институту своје публикације. Управник Д-р Петар Јовановић, ср.” Друштво Свети Сава је 1921-1922 школске године установило Светосавске темате у 20 пуних гимназија у јужним областима, за ученике VII и VIII разреда. По два темата у 20 гимназија Главни Одбор награђивао је о св. Сави прво са по 200 а потом са по 300 динара. Приметио је у свом извештају да се сваке године догађало да се у неколико гимназија не распишу, не раде и не награђују темати о св. Сави. Члан главног одбора прота Ст. Димитријевић заступао је друштво на устоличењу патријарха у Пећи. Друштво

Свети Сава желело је да отвори вечерњу школу у Скопљу. Обратило се за помоћ министарству просвете али оно није дало помоћ. (10)

Друштво је примило од краља Александра поклон од 10.000 динара за Друштвену Вечерњу Школу у Скопљу. Примљена је и помоћ министарства посвете од 6.000 динара у јуну 1925. Краљевим прилогом и знатном допуном из средстава друштва вечерња школа отворена је исте школске године. Пошто су средства за одржавање касно осигурана, школа је отворена на брзу руку. У њој је било три одељења са 88 сталних ученика. Због тога што је био скуп одлазак у Скопље, надзор над школом пренео је Главни одбор друштва на просветног инспектора Драгомира С. Обрадовића, који је учинио све што је могао. Пошто је у школи преовлађивао број ученика муслиманске вере, и што је Рамазан почео 15, управа школе је одржала испит 12 марта 1926. Испит је био мала свечаност у Скопљу. Иако се у школи те прве године није могло да спроведе и значај Друштвене Вечерње Школе, према извештају школске управе она је показала довољан успех. За сваког ученика школе послат је као поклон по један примерак XX Браства и један примерак „15 Народних Песама” које је уредио професор Универзитета др. Чајкановић. Због административних тешкоћа Светосавски темати су 1925. расписани само у 15 гимназија а награђено је 16. Струмичкој гимназији послате су две награде. Установљење Светосавских темата поздравио је скопски лист „Стара Србија” од 20 јануара 1926. Поздравио је и рад Друштва Светога Саве у тим странама. Главни одбор друштва је са 5.000 динара помогао Скопско научно друштво. Свог преминулог члана Манојла Клидиса, добротвора друштва, Главни одбор друштва уписао је за члана добротвора Скопског научног друштва. Приликом доласка Гајретових питомица у Београд о Ускрсу поклоњено им је 100 примерака Браства XIX у коме је била расправа о Муслиманима српске крви у Јужној Србији. Гимназијама и учитељским школама послато је по 10, и по 20 примерака послератних Брастава као поклон врло добрим ученицима. Основним школама у местима где није било гимназија (Босилиград, Бујановце, Галичник, Царево Село, Вучитрн, ...) послате су на дар књиге народних песама, кратак опис Дојрана, Брегалничке Области, ... За гимназијске ђачке књижнице у Ориду, Струмици, на Цетињу и у Цариброду претплатио је Главни одбор друштва за целу годину „Јужне Србије” која је излазила у Скопљу. За све (50 гимназијских књижница) које је помагао у Јужној Србији и 25 ђачких књижница у Војводини претплатио је Главни одбор друштва за целу 1925. годину на часопис „Књижевни Север”, који је излазио у Суботици. За све те установе откупио је Главни одбор друштва по 100 примерака „Крв и сузе” од др. Н. Вучетића и „Коштану” од Боре Станковића. Сва издања друштва послата су Официрској Читаоници у Куманову, Народној књижници „Напредак” у Пријепољу, читаоницама у Петровцу, Кладову и Косовској Митровици, Омладинском клубу „Дукађин”, соколским секцијама, Болницама у Вировитици и Приштини, ... Друштво је 1925. помагало 52 младића из Јужне Србије који су се школовали на универзитетима и средњим школама у земљи. До 1 октобра 1925. помоћ је износила по 15.000 динара, а од тог дана по 22.000 динара месечно. (11) Почетком јануара 1928. обишао је низ градова тадашње Јужне Србије професор др. Александар Арнаутовић, да у име Коларчевог фонда, који је финансирао акцију Народног Универзитета, припреми све што је било потребно за циклус предавања. Просветна акција почела је свечаним отварањем у Скопљу, где је

Коларчев Универзитет отворен предавањем др. Владимира Ћоровића, професора универзитета из Београда. У Скопљу су мислили да долази министар просвете, па су се окупили да га дочекају на перону професори Универзитета и гимназије, Караџић, управник Народног позоришта Краља Александра у Скопљу, велики жупан Наумовић, Уместо министра дошли су професори београдског универзитета Слободан Јовановић и Владимир Ћоровић. (12)

Културни прегаоци били су свесни значаја културе за развитак народа. Истицали су то сваком приликом. У Скопљу је 26. октобра 1927. прослављено 15 година од ослобођења од турске власти. Варош је била окићена заставама. Тог дана било је освећено позориште краља Александра I. На слави 21. Чехословачког пешадијског пука били су присутни вицеадмирал Драгутин Прица, ... митрополит Варнава, велики жупан Антоније Вилдовић и председник скопске општине Никола Сапунџић. Освећење позоришта извршио је митрополит Варнава. У краљевој ложи био је краљев изасланик вицеадмирал Драгутин Прица, ... изасланици позоришта београдског, загребачког, новосадског, сарајевског и љубљанског. У свом говору митрополит Варнава истакао је : „Ми смо ову земљу крвљу ослободили, крвљу је морамо чувати и стварати културне установе у њој.” Књижевник Вељко Петровић, изасланик делегације министарства просвете рекао је : „ ... како је Позориште једино стетиште националне културе, док су све остале установе махом интернационалне.” (13) У свом говору председник скопске општине Никола Сапунџић истакао је : „ ... Наше Позориште стекло је љубав и дивљење Скопљанаца, својим лепим радом од ослобођења до данас. Под најтежим приликама, без своје куће, као неким злим удесом гоњено, скривало се оно под туђе кровове, који га често нису штитили довољно ни од кише ни од ватре. Али поред свега тога, ни за један тренутак није ослабила реч Позоришта, нити је замукао његов глас, којим је проносио у широке слојеве грађанства мисао српске просвете и српске културе.” (14) Др. Миливоје Павловић, проф. Универзитета је истакао : „Култура је резултат свестране еволуције једнога народа, а истовремено моћно средство за његов даљи развитак. Отуда се са привредним животом напоредо, мора развијати и култура, просвета, школство, наука – једном речи све што чини садржајност духовног живота.” (15)

У доба Османског ропства у Старој Србији остале су цркве и манастири који су подсећали на стару српску славу. Сем код свештеника и монаха учило се у црквено-општинским школама, у којима су писмени људи, обично мајстори терзије, учили децу основним знањима. Њих су заменили учитељи. Значај учитеља био је у томе што су они уз школе водили и течајеве за неписмене старије младиће, оснивали културно-просветна друштва и у њима сарађивали као деловође, хоровађе певачких друштава, соколски начелници, благајници фонда сиромашних ученика Уз то су морали да помажу четничку акцију. Државне власти краљевине Југославије су се трудиле да културно унапреде области које су због дуге османске власти биле запуштене. Уз државну постојала је приватна иницијатива. Током владавине комуниста био је игнорисано истраживање о културном напретку Старе Србије у Краљевини Југославији.

Саша Недељковић
члан Научног друштва за историју здравствене културе Србије

Напомене :

1. Др. Миодраг Ал. Пурковић, асистент универзитета (Скопље), „Јужна Србија под Турцима”, „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 35, 36;
2. Стојан Зафировић, директор Мушке гимназије у Скопљу, „Историја наше националне просвете у Јужној Србији до 1912 године”, „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 44-46;
3. Мирко Ф.Јовановић, проф. учитељске школе (Скопље), „Значај Јужне Србије у нашем националном животу”, „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 132, 133, 134;
4. Др. Миливоје Павловић, проф. Универзитета (Скопље), „Културни проблеми Јужне Србије”, „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 97, 98, 99, 100;
5. П. СЛ, „Српски Књижевни Гласник”, Београд, 16 децембар 1927, Књига XXII, бр. 8, стр. 639, 640
6. „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 103, 118, 129;
7. Уредио С.Ђурђевић, „20 година културног и привредног развитка краљевине Југославије”, Београд, 1938, стр. 58, 126;
8. „Југословенски филмски алманах“, Београд 1933, стр. 101;
9. „Три године владе др. Милана М. Стојадиновића”, стр. 100;
10. „Друштво Св.Саве у 1925 години”, „Браство”, XX, Београд, 1926, стр. 211, 212, 213, 214;
11. „Друштво Св.Саве у 1926 години”, „Браство”, XXI, Београд, 1927, стр. 331, 333, 334 ;
12. „Отварање Коларчевог универзитета у Скопљу”, „Илустровани лист”, Београд, 26.2.1928, бр. 8, стр. 14;
13. „Прослава петнајестогодишњице ослобођења царског скопља на дан 26. октобра 1927. Год.”, „Српско Косово”, Скопље, 15 фебруара 1928. год, бр. 4, стр. 3, 5;
14. „Прослава петнајестогодишњице ослобођења царског скопља на дан 26. октобра 1927. Год.”, „Српско Косово”, Скопље, 15 фебруара 1928. год, бр. 4, стр. 6;
15. Др. Миливоје Павловић, проф. Универзитета (Скопље), „Културни проблеми Јужне Србије”, „Јужна Србија”, Београд 1937, стр. 97;